

Мовазнаўства

Е. А. ДЗМІТРЫЕВА

ФУНКЦЫЯНІРАВАННЕ СЛОВА Ў МЕТАФАРЫ-ЎВАСАБЛЕННІ Ў ДАКАСТРЫЧНІЦКАЙ ЛІРЫЦЫ Я. КУПАЛЫ

У беларускай паэзіі пачатку ХХ стагоддзя самым традыцыйным тропам з'яўлялася метафара-ўвасабленне. Мы разглядаем выкарыстанне гэтага трода ў ранняй лірыцы Я. Купалы (1904—1917 гады). Адзначым, што ідыястылю паэта ўласціва ўвасабленне і як фігура, напрыклад, у паэме «Сон на кургане». Метафара-ўвасабленне вельмі характэрна для Я. Купалы — намі было выпісана 597 прыкладаў¹. Я. Купала выкарыстоўвае ва ўвасабленні 149 назоўнікаў асобных ЛСГ: дрэвы і іх часткі, расліны, паросшыя дрэвамі прасторы, радзіма, адрэзкі прасторы, адрэзкі часу, некаторыя канкрэтныя прадметы, з'явы прыроды, прадукты разумовай дзейнасці, пачуцці і настроі чалавека, абстрактныя паняцці без канатацыі альбо з адмоўнай ці станоўчай канатацыяй.

Звяртаюць на сябе ўвагу назоўнікі, якія ў лірыцы Я. Купалы трапляюць толькі на перыферыю ЛСГ. Слова *кроў* і словазлучэнне *кывавы пот* у паэта функцыянуюць на перыферыі ЛСГ назоўнікаў, звязаных з выражэннем пачуццяў, стану чалавека. Гэта «перыферычная» пазіцыя становіцца яркім мастацкім сродкам, бо нясе элемент нечаканасці, неардынарнасці вобраза ў параўнанні са словамі *пакута*, *знямога* і словазлучэннем *крайняя зморанасць*, сінонімамі якіх яны з'яўляюцца. *Кроў* і *кывавы пот* адухаўляюцца аднойчы, але ў важным для паэта кантэксте: *Наша гора, нашы слёзы, Кроў і пот кывавы Стануць у спёкі ды марозы за нашыя правы* (1, 47).

Слова *курган* трапляе на перыферыю ЛСГ 'радзіма', бо гэты вобраз-сімвал звязан у лірыцы Я. Купалы з тэмай Беларусі, яе гістарычнага мінулага. Трэба адзначыць невыпадковасць адухаўлення паэтам слоў гэтай ЛСГ. Тэма Радзімы — адна з важнейшых у лірыцы Я. Купалы. Пры звяртанні паэта да Беларусі радзіма можа персаніфіцыравацца ў вобразе дзяўчыны: *З васілёчкаў сініх, З муравы зялёнай Ты спляці вяночак, Ты спляці карону* (2, 201), альбо ў традыцыйным для народнага мастацтва вобразе маці: *Устань ты, старонка, родная маці!* (2, 110). Новае, што ўносіць Я. Купала ў гэты вобраз, — цярновы вянок — сімвал пакуты: *Сплецену з церняў маеш карону* (2, 111). Гераіня верша «Суды» ў кантэксте лірыкі Я. Купалы таксама ўспрымаецца як персаніфікацыя шматпакутнай Беларусі.

Слова *думкі* трапляе на перыферыю некалькіх ЛСГ, бо ў розныя кантэксты з гэтым словам уключаны розныя, іншы раз супрацьлеглыя, семы. Я. Купала персаніфіцуе *думкі*, уяўляючы іх самастойнай, незалежнай ад паэта істотай. *Думкі* валодаюць здольнасцямі выказваць варажасць да чалавека. Гэта іх яднае з *хмарами*: *Хмара хацінай, а думкі душой Рады затрэсці, заціснуць сабой* (2, 25). У кантэксте з агульнай семай 'чалавекалюбства' *думкі* ўводзяцца на перыферыю семантычнага поля 'жанчына' (гэтаму садзейнічае і граматычная сема жаночага ро-

ду: *Мае думкі, быццам кумкі, Назаляцца любяць мне. То стыдліва, то пужліва, Тая ў яве, тая ў сне* (2, 262). Узбагачэнне значэння новымі семамі індывідуалізуе вобраз, чым дасягаецца яго большая канкрэтнасць і выразнасць. У адным кантэксце, і гэта тыпова для Я. Купалы, выяўляецца некалькі сем, характарызуючых суб'ект увасаблення. У кантэкстах са словам *думка* найбольш частыя семы: 'настойлівасць', 'любоў', 'сарамлівасць', 'баязлівасць': *І міл і страшан думцы свет* (3, 12). Гэта ўласцівасць ідыястылю Я. Купалы. Паэт аб'ядноўвае ў адушаўленае цэлае свет прыроды і свет чалавека: *Сонейка, рэчка, вольха, дзяўчына Думцы ўсміхаюцца соладка, дзіўна, Думка іх шчыра вітае* (3, 48).

Цікава ўключэнне дадатковых сем у кантэксты пазоўнікаў, што абазначаюць з'явы прыроды (гл. табліцу).

Сема	Неба	Сонца	Месяц	Зоркі	Вечер	Хмары	Мяцеліца	Туман	Пярун	Смер
Здольнасць	праяўляць клопат	+	+		+	+				
	спагадаць, дапамагчы	+	+		+	+				
	супакоіць, натхніць		+		+					
	праяўляць шчодрасць		+							
	да творчай дзейнасці	+	+		+					
	здзіўляцца		+							
	радавацца		+	+	+					
	ажыццяўляць выбар		+						+	
	даць самакрытычную адзнаку				+					
	быць асцярожным		+							
	адпачываць, спаць		+		+					
	пакутваць, трывожыцца	+	+							
	назіраць і разумець	+	+	+	+	+				
	сябраваць, радніцца			+	+	+				
	пастаяць за сябе		+		+	+				
	шкодзіць і пагражаць	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	аб'яднацца ў саюз		+	+	+	+				
	да шаленства, лютасці				+		+		+	
	праяўляць раўнадушша	+			+	+				
	дзейнічаць мэтанакіравана								+	
	магчымасць паступаць па сваёй волі, незалежнасць				+					

Як паказана ў табліцы, семы слова *пярун* 'здольнасць ажыццяўляць выбар', 'дзейнічаць мэтанакіравана', 'праяўляць шаленства' ствараюць дадатковую канатацыю, звязаную з функцыяй гэтага славянскага бажства. Даследчыкі адзначаюць не толькі дыфузнасць фальклорнага

слова², але і здольнасць слова ў фальклорным тэксце адначасова рэалізаваць некалькі значэнняў³. Нам уяўляюцца прымальнымі абодва тлумачэнні, бо ў беларускай мове слова *пярун* азначае 1) удар грому, 2) бог маланкі і грому. Такое выкарыстанне слова выклікае складанае ўспрыняццё тэксту, абумоўлівае яго мнагазначнасць і ў той жа час з'яўляецца асаблівасцю ідыястылю Я. Купалы.

Прадстаўленая ў табліцы наяўнасць супрацьлеглых сем у важных для лірыкі Я. Купалы вобразах-сімвалах служыць сцвярдженнем меркавання літаратуразнаўцаў аб дыялектычнасці мыслення паэта. Так, *ветру* ў лірыцы ўласцівы здольнасць праяўляць як клопат, пяшчоту, так і раўнадушша, абыхаваць, здольнасць як натхніць чалавека, так і шкодзіць яму: *Вецер косы яе Расплятаў, спавіваў, Прыпадаў да грудзей, Калыхаў, напяваў* (3, 19), *Вецер уздохі развее* (2, 75), *Я відзеў душы сільныя, Якім віхры ўсміхаліся* (1, 259), *А ў полі на загонах Аруць віхры, барануюць, Хутка, дружна, не натужна Шнуры вузкія руйнуюць* (1, 61). Аб важнасці вобраза-сімвала ветру ў дакастрычніцкай лірыцы Я. Купалы сведчыць і частата яго ўжывання: па нашых назіраннях, $\approx 14\%$ ад агульнай колькасці кантэкстаў увасаблення.

Адухоўленыя ў лірыцы сілы добра і зла адрозніваюцца па прымеце актыўнасці/пасіўнасці. У кантэксце са словамі *неба, вецер, сонца, зоркі*, калі яны выступаюць як станючыя героі, з'яўляюцца семы 'асцярожнасць', 'няўпэўненасць', 'боязь' з агульнай семай 'пасіўнасць': *у беднай маёй хаце Сонца жыць баіцца* (2, 268); *Я буду маліцца да зорак і жаліцца, Што гасяць сябе надта часта яны* (1, 56). *Зоркі «здольны дапамагчы чалавеку»*, але іх неабходна папрасіць: *І к вам, мае зоранькі-кветкі, З паклонам іду, непрытомны я, І клічу вас, клічу за сведкі* (3, 306). У супрацьлеглых жа кантэкстах асноўнай робіцца прымета актыўнасці, з'яўляюцца семы 'здольнасць да шаленства, лютасці', 'аб'яднанне для барацьбы' і г. д.: (хмарка і маладзík) *Абняліся яны, Як вясеннія сны, І гуляюць адны Ад вясны да вясны На сум вечны людзям* (3, 94). Як бачна з табліцы, больш за ўсё дадатковых сем у слоў *вецер* і *сонца*. Цікава і тое, што сема 'здольнасць шкодзіць, пагражаць чалавеку' ўводзіцца Я. Купалам у кантэксты з усім без выключэння назоўнікамі, якія абазначаюць з'явы прыроды.

Такія ж цікавыя вынікі дае разгляд дадатковых сем назваў дрэў, раслін, абстрактных паняццяў. У беларускім фальклоры ўспрымаюцца жывымі істотамі і з'яўляюцца сімваламі *бяды, зло, гора, доля*. Я. Купала таксама іх адухаўляе: *Колькі горкага зла ўсялякага Ходзіць, поўзае* (1, 101), *Бяда багацтву б'е паклоны* (2, 76), *Злая доля змагла І мой край, і людзей* (1, 68). Традыцыйна і адухаўленне дрэў. Для ідыястылю Я. Купалы характэрна адухаўленне ў асноўным тых жа дрэў, што і ў фальклоры. Прыналежнасць да адной ЛСГ вызначае наяўнасць агульных дадатковых сем у кантэкстах з назвамі дрэў. Яны могуць вызначацца аднолькавымі прэдыкатамі: будуць галінамі ліпкі шумеці, *дзівіцца* (3, 176), *Дзівіцца ігруша на мяжы зялёнай* (3, 45). Такія прэдыкаты часта ўваходзяць у ЛСГ дзеясловаў гаварэння: дрэвы *шапацяць, шэпчаць*; адкрытага выражэння пачуццяў: *цешыцца явар з калінаю* (2, 169), *вольха пацешыцца* (1, 63). Названыя ЛСГ дзеясловаў, як і дзеясловаў успрымання, становяцца ў тропе метафара-ўвасабленне функцыянальна-семантычнымі групамі (ФСГ). Іменна на гэтых дзеясловах ляжыць асноўная «нагрузка» ва ўвасабленні суб'екта ў лірыцы Я. Купалы.

У канструкцыі ўвасаблення сустракаецца і шматмясцовая прэдыкацыя. Дадатковыя семы ўводзяцца з дапамогай удакладняючых акалічнасцей спосабу дзеяння, дапаўнення, азначэння: *Лісцікі зеляняй хваляцца Небу панятлівай мовай* (2, 169), *хвойка з хвойкаю талкуе, Як дзе кума з кумой на рэчцы* (3, 165). Адзначым, што ў лірыцы Я. Купалы, як і ў фальклоры, часта паўтараецца аб'ект параўнання: і *думкі*, і *хвойкі* ў яго лірыцы параўноўваюцца з кумой. З дапамогай прэдыкацыі паэт атаясамлівае сябе з адухоўленым ім прадметам па наяўнасці агульнай

прыметы (напрыклад, сема 'здольнасць адчуваць гора'). Спачатку Я. Купала адухаўляе бярозы, а затым атаясамлівае з імі сябе, «падмацоўваючы» сему адухоўленасці: *Бярозы — плачкі сумныя — навіслі...* (3, 248), *Я — тая плачка сумная — бяроза, Увосень абгалечана з лістоў, Дрыжачая зімою ад марозаў І ад бушуючых раз'юшаных вихроў* (3, 249). Сема, што ўведзена з дапамогай прэдыкацыі, можа тлумачыцца эпітэтам ці шэрагам аднародных эпітэтаў (частка з іх можа ўжывацца ў пераносных значэннях, зафіксаваных у слоўніку): (явар) *Плача хмурны, адзінокі І ківае галавою, ўсё ківае ў свет далёкі* (2, 107). У апошнім выпадку градацыя ўваходзіць састаўной часткай у троп метафара-ўвасабленне.

У метафарычным кантэксце не толькі змяняецца семантычная валентнасць слова, але і пашыраецца кола магчымых сінтаксічных канструкцый з гэтым словам: *Над намі сукамі шум-бор рагатаў Без памяці, дзіка* (3, 62). Творны інструментальны (*рагатаў сукамі*) становіцца адным са спосабаў увасаблення. Займаючы месца пры прэдыкаце, ён характарызуе дзеянне жывой істоты. У сказе ўвасабляецца не толькі дзейнік, але і дапаўненне: *У полі лісцямі пелі таполі* (3, 66), *Вольха лістка ёй шыю ласкоча* (3, 48).

Метафара-ўвасабленне ў Я. Купалы часцей выяўляецца на ўзроўні не мікракантэкста, а страфы. І нарэшце, увасабленнем бывае прасякнуты ўвесь тэкст верша. На наш погляд, прычына гэтага — у песнай сувязі Я. Купалы з народнай міфатворчасцю. Такіх вершаў у Я. Купалы досыць многа: «Мая малітва», «Вольха», «Я бачыў», «Вясна», «Хлеб», «Лета», «Заход сонца», «Бор», «Песня сонцу», «Па шляху» і іншыя. Для прыкладу разгледзім верш «Явар і каліна» (2, 169). Назва верша сімвалічная: явар і каліна песна звязаны з беларускай вясельнай абраднасцю, з'яўляюцца атаясамліваннямі жаніха і нявесты⁴. Адлюстраванне вельмі псіхалагізавана. Заканамерна, што явар і каліна і іх лісце («галюўныя героі» верша) адухоўлены з дапамогай дзеясловаў ЛСГ зносін, адкрытага выражэння пачуццяў, успрыняцця, а пейзаж (абставіны дзеяння) надзелен якасцямі, а не здольнасцю да дзеяння адушаўленага суб'екта: *лебядзіная песня вясны, зімнія чары, сумная даліна, ап'янчаны вецер, дзіўная музыка ў повесцях сонных імшараў* (з тэкста не зразумела, чье песню паэт ці яна здаецца явару з калінай, — магчымы абодва разуменні). Прэдыкацыя ж вызначае суб'екты праз іх дзеянні. Явар і каліна *скінулі зімнія чары* (паўтараецца двойчы), *шэпчацца, захадам модлы пакорныя... адпраўляюць, тайна выглядаюць месяца, слухаюць смехаў русалчыных, цешыцца явар з каліною*. Звернем увагу на выраз «захадам модлы пакорныя адпраўляюць». Канкрэтнасць зрокавага ўражання не дазваляе канчаткова перавесці вобраз у сімвалічны план. Двухпланавасць вобраза закладзена ў паэтычнай мадальнасці верша⁵. Такая нявыяўленасць планаў рэальнага і ірэальнага характэрна для ранняй лірыкі Я. Купалы. Лісце дрэў пяшчотна названа лісцікамі. Яны надзяляюцца *небу панятлівай мовай* і характарызуюцца тым, што *роса-мі мыюцца раніцай, хваляцца, песцяцца сонцам*. Лісце, явар і каліна вызначаюцца дзеясловамі сумеснага дзеяння. Толькі аднойчы ўжываецца форма адзіночнага ліку, але фактычна дзеянне выконваецца двума актантамі.

Адзначаную наяўнасць у лірыцы Я. Купалы двухпланавасці вобразаў, «двухсвецця» (двоемירія) можна растлумачыць уплывам сімвалістаў⁶. Тэкст многіх вершаў паэта дапускае і метафарычнае, і даслоўнае разуменне. Але ў першым выпадку могуць парушацца прычынна-выніковыя адносіны рэчаіснасці. Так, не вецер раскачвае явар, але явару *Змагаць-біцца Сіл замала з непагодай — Па лісточку, па галінцы ўсё губляе з кожным годам* (2, 106).

Адухаўленне навакольнай рэчаіснасці — адна з найбольш істотных рыс дакастрычніцкай лірыкі Я. Купалы, абумоўленая асаблівасцю мастацкага мыслення паэта.

¹ Прыклады выписаны з выдання: Купала Я. Збор твораў у 7 тамах.— Мінск, 1972—1973, т. 1—3. Далей спасылкі даюцца на гэта выданне ў тэксе (ў дужках указваюцца том і старонка).

² Осовецкий И. А. Лексика современных русских говоров.— М., 1982, с. 29.

³ Хроленко А. Т. Семантический аспект фольклорного слова.— Курск, 1976, с. 54.

⁴ Гл.: Никольский Н. М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности.— Мінск, 1956; Иванов В. В., Топоров В. Н. К семиотическому анализу мифа и ритуала.— В кн.: Sign, Language, Culture. Paris, 1970.

⁵ Мы выкарыстоўваем гэты тэрмін у трактоўцы, прапанаванай Е. А. Някрасавай.— Гл.: Некрасова Е. А., Бакина М. А. Языковые процессы в современной русской поэзии.— М., 1982, с. 12.

⁶ Уплыў сімвалістаў на творчасць Я. Купалы, услед за І. Я. Навуменкам, мы разумеем «толькі ў плане штуршка, імпульса да пошукаў новай, ёмістай мастацкай формы».— Гл.: Навуменка І. Я. Янка Купала.— Мінск, 1980, с. 65.

В. П. ТРАЙКОЎСКАЯ

ЛЕКСІЧНАЯ СТРУКТУРА БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ НАРОДНАГА ТКАЦТВА

Ткацкая тэрміналогія — гэта традыцыйныя тэхнічныя назвы пэўных прадметаў, іх якасцей і ўласцівасцей, а таксама дзеянняў і тых, хто іх ажыццяўляў. Само народнае ткацтва, як і моўныя дыялекты, характэрныя рэгіянальнымі рысамі. У ім, бадай, ці не больш, чым у іншых народных рамёствах, даволі моцна выяўляюцца розныя лакальныя асаблівасці ў прыкладах і прыстасаваннях, іх падборы і выкарыстанні, у спосабах працы, відах канчатковай прадукцыі, малюнку тканін, іх каларыце і г. д. Гэта акалічнасць адлюстроўваецца і ў ткацкай тэрміналогіі, якая тэрытарыяльна некалькі вар'іруецца. Таму, бясспрэчна, варты вывучаць тэрміналогію ткацтва не толькі ў маштабах рэспублікі, вобласці, раёна або якога-небудзь іншага больш або менш значнага рэгіёна, але таксама і на матэрыяле гаворкі абмежаванай мясцовасці, напрыклад, адной вёскі, у якой у свой час шырока займаліся ткацкім рамяством. Такой вёскай з'яўляецца, у прыватнасці, Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага раёна — радзіма народнага паэта Беларусі Якуба Коласа. Намі ў гэтай вёсцы і яе бліжэйшым наваколлі збіралася лексіка, звязаная з народным ткацтвам, картатэка якой складае каля тысячы адзінак.

Большасць такіх тэрмінаў складаюць назоўнікі. Словы гэтай часціны мовы ў пераважнасці абазначаюць розныя матэрыяльныя рэчы. Па-першае, выдзяляюцца назвы відаў сыравіны, сродкаў яе апрацоўкі, а таксама ткацкіх вырабаў, а па-другое — усе астатнія назвы, якія непасрэдна звязаны з апрацоўкай сыравіны і падрыхтоўкай вырабаў з яе.

На падставе гэтага ўсю назоўніковую лексіку можна размежаваць на дзве вялікія групы: 1) назвы ткацкай сыравіны і вырабаў з яе; 2) назвы ўсяго неабходнага для працы з сыравінаю, г. зн. неабходных кампанентаў ткацкай вытворчасці (прылад, месца, пабудовы для апрацоўкі сыравіны, тканіны і г. д.).

У сваю чаргу, гэтыя групы падзяляюцца на больш дробныя падгрупы. Так, у першай групе выдзяляюцца наступныя падгрупы: 1) назвы сыравіны і прадуктаў яе апрацоўкі; 2) назвы гатовых вырабаў; 3) назвы адходаў вытворчасці і браку; 4) назвы адзінак вымярэння сыравіны і вырабаў.

Такім жа чынам словы другой групы распадаюцца на наступныя падгрупы: 1) назвы станка і яго частак; 2) назвы прылад апрацоўкі сыравіны і тканіны; 3) назвы месца, дзе вырошчваюць сыравіну, і пабудовы, дзе яе апрацоўваюць; 4) назвы працэсаў, звязаных з ткацтвам, і часу, які абазначае гэтыя працэсы.

Дыферэнцыяцыю назоўнікаў ткацтва паводле іх прадметнай суаднесенасці можна прадставіць у выглядзе схемы 1, якая, дарэчы, мае сіметрычны характар.